

FOTOGRAFIE Z ŻYCIA PARAFII PRAWOSŁAWNEJ
W KALISZU OKRESU MIĘDZYWOJENNEGO.
ALBUM O. HERMANA KARIAKINA ZE ZBIORÓW MUZEUM
OKRĘGOWEGO ZIEMI KALISKIEJ W KALISZU JAKO ŹRÓDŁO
DO BADAŃ HISTORII SPOŁECZNO-POLITYCZNEJ

WSTĘP: PREZENTACJA ZABYTKU, ZAKRES TEMATYKI

Dział historii Muzeum Okręgowego Ziemi Kaliskiej przechowuje fotograficzny album archimandryty o. Hermana Kariakina¹, proboszcza kaliskiej parafii prawosławnej w okresie międzywojennym. Choć proveniencja tego zabytku nie jest znana², zawartość nie pozostawia wątpliwości, że album powstał dla upamiętnienia postaci i działalności wymienionego duchownego, głównego bohatera większości zdjęć. Kolejne kadry układają się w kronikę życia parafii z czasu, gdy Cerkiew przez Polaków była utożsamiana przede wszystkim z dziedzictwem zaborcy³. Na skomplikowaną sytuację wyznawców prawosławia w II Rzeczypospolitej dodatkowo nałożyły się losy emigracji ukraińskiej, żołnierzy atamana

¹ „Herman (Kariakin Jerzy, s. Józefa)”, w: *Hierarchia, kler i pracownicy Kościoła prawosławnego w XIX i XXI wieku w granicach II Rzeczypospolitej i Polski powojennej*, red. Grzegorz Sosna ks., Antonina Troc-Sosna m. (Warszawa-Bielsk Podlaski: Warszawska Metropolia Prawosławna, 2017), 308-309.

² Album znajdował się w materiałach pomocniczych działu historii MOZK do 2021 r., tj. czasu objęcia stanowiska kustosa tegoż działu przez autorkę tekstu. Po wpisaniu do księgi zabytek otrzymał numer inwentarzowy: MOZK/H/6518.

³ Szerzej na temat sytuacji Kościoła prawosławnego w II RP: Antoni Mironowicz, „Kościół Prawosławny w dziejach Rzeczypospolitej”, *Elpis* 1/1 (1999): 85-120, [online]: <https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Elpis/Elpis-r1999-t1-n1/Elpis-r1999-t1-n1-s85-125/Elpis-r1999-t1-n1-s85-125.pdf>; Por.: Doroteusz Sawicki, „Hierarchia prawosławna w okresie międzywojennym”, *Elpis* Tom 8, 13/14 (2006): 35-36, także 60-61 [struktura Kościoła prawosławnego w okresie II RP], [online]: https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Elpis/Elpis-r2006-t8-n13_14/Elpis-r2006-t8-n13_14-s35-73/Elpis-r2006-t8-n13_14-s35-73.pdf.

gen. Symona Petlury⁴, osadzonych m.in. w obozie w Szczypiornie⁵, a od 1924 r. żyjących w Stancyi Ukraińskiej⁶ w Kaliszu. W tym samym czasie rozpoczynają się burzliwe dyskusje nad przyszłością świątyń o proveniencji wschodniej na terenie II RP, w wyniku których większość z nich zostaje rozebranych lub przekształconych na kościoły rzymskokatolickie⁷. Proces „de-konstrukcji” przeszłości nie ominął także Kalisza, choć właśnie wtedy przy wejściu do Parku Miejskiego powstanie nad Prosną nowa cerkiew, z powodu swoich niewielkich

⁴ Symon Petlura, Główny Ataman wojsk URL, działacz niepodległościowy, ikona ruchu narodowego Ukrainy, ale też postać kontrowersyjna, wielokrotnie oskarżana o antysemityzm (jego oddziały dopuszczały się mordów społeczności żydowskich), por.: A. Kolańczuk, „Ataman Główny Petlura Symon, Przewodniczący Dyrektoriatu Ataman Główny Sił Zbrojnych Ukraińskiej Republiki Ludowej (10 V 1879 – 25 V 1926)”, w: tegoż, *Ukraińscy generalowie w Polsce emigranci polityczni w latach 1920-1939. Słownik biograficzny* (Przemyśl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy, 2009), 57-64; Por.: tegoż, „Żołnierze armii Ukraińskiej Republiki Ludowej internowani w Polsce (1920-1924)”, w: *Polska i Ukraina. Sojusz i jego następstwa*, red. Zbigniew Karpus, Waldemar Rezmer, Emilian Wiszka (Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika, 1997), 299-300.

⁵ Historia niemieckiego obozu jenieckiego w Szczypiornie na pograniczu kalisko-ostrowskim, gdzie od wiosny 1920 r. przebywali żołnierze armii ukraińskiej (Ukraińskiej Halickiej Armii i od jesieni 1921 r. Ukraińskiej Republiki Ludowej): Grzegorz Waliś, wybór i opr., *Materiały źródłowe do dziejów legionistów internowanych w Szczypiornie w 1917 roku* (Kalisz: Archiwum Państwowe w Kaliszu dalej: APK), 2017), 15-16; Aleksander Kolańczuk, „Ukraińcy i ich życie w Kaliszu w latach 1920-1939”, w: *Kalisz – miasto otwarte. Mniejszości narodowe i religijne w dziejach Kalisza i ziemi kaliskiej*, red. Krzysztof Walczak, Ewa Andrysiak (Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk dalej KTPN, 2006), 90; Por.: tegoż, *Internowani żołnierze Armii UNR w Kaliszu 1920-1939* (Kalisz-Przemyśl-Lwów: brak wydawcy, 1995), 3-10.

⁶ Stanica Ukraińska/Kolonia Ukraińska otworzona formalnie pod Kaliszem 1 sierpnia 1924 r. po zamknięciu obozów dla internowanych w Polsce. Jej ostateczną likwidację przerwał wybuch II wojny światowej. W tych latach przebywało tutaj średnio ok. 1000 – 1200 osób. Dalsze informacje w tekście. Zob. Emilian Wiszka, „Stanica Ukraińska w Kaliszu (1924-1939)”, w: *Polska Ukraina Osadczuk. Księga jubileuszowa ofiarowana profesorowi Bohdanowi Osadczukowi w 85. rocznicę urodzin*, red. Bogumiła Berdychowska, Ola Hnatiuk (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2007), 137-181; Kolańczuk, *Internowani*, 50-62; Kolańczuk, „Ukraińcy...”, 92-98; Zbigniew Karpus, „Stanica Ukraińska w Kaliszu. Centrum ukraińskiego życia społeczno-wojskowego na emigracji w Polsce w latach 1924-1939”, w: *Na przełomie stuleci. Naród-Kościół-Państwo w XIX i X wieku: księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Ryszardowi Benderowi*, red. Mirosław Piotrowski (Lublin: Klub Inteligencji Katolickiej, 1997), 407-414; także Sławomir Przygodzki, *Kalisz wielokulturowy* (Kalisz: KTPN, 2012), 111.

⁷ Elżbieta Błotnicka-Mazur, „Budowanie tożsamości narodowej przez negację – problem cerkwi w okresie II Rzeczypospolitej”, w: *Odbudowy i modernizacje miast historycznych w pierwszej połowie dwudziestego wieku w Europie. Naród, polityka, społeczeństwo*, red. Iwona Barańska, Makary Górzyński (Kalisz: KTPN, 2016), 189-206; także, Piotr Zubowski, „«...wrzeszczą w środku miasta: patrzaj na mnie!»». Zmiany w przestrzeni urbanistycznej miast centralnych województw II Rzeczypospolitej w związku z likwidacją cerkwi prawosławnych”, w: tamże, 206-230.

Архимандрит о. Герман
Кариакин
21.I.1872 - 24.I.1958

Portret archimandryty o. Hermana Kariakina (21 I 1872-24 I 1958), zb. Muzeum Okręgowego Ziemi Kaliskiej w Kaliszu, nr inw. MOZ-K/H/6518, s. 1.

rozmiarów kiedyś i dzisiaj najchętniej nazywana cerkiewką⁸. Nie bez przyczyny widok tej budowli w różnych ujęciach znajduje się na kartach prezentowanego albumu. Całość zawiera kilkadziesiąt fotografii, które pokazują dzieło o. Kariakina rozumiane jako posługa duszpasterska pełniona wśród członków wspólnoty nie tylko w Kaliszu, ale także w Szczypiornie, Łodzi i Poznaniu. Przedstawiany materiał ikonograficzny dotyka co najmniej kilku wątków tematycznych, jak prawosławie nad Prosną ze szczególnym uwzględnieniem dekad międzywojennych, w tym okoliczności wyburzenie dawnego soboru i postawienia nowej cerkwi; życie emigracji ukraińskiej (obóz i Stanica) w Kaliszu; procesy formowania się wielokulturowego dziedzictwa miasta. Są to zagadnienia podejmowane przez wielu badaczy.

⁸ W wersji zdrobniejszej „cerkiewka” weszła także do literatury pięknej. Wiersz Eligiusza Kor-Walczak rozpoczyna się od wersu: „Bizantyjska świątynko tęskniąca codziennie [...]”, zob. tegoż, „Cerkiewka w parku”, w: tegoż, *Pejzaż ze starym miastem* (Kalisz: KTPN, 1990), 25.

Najważniejsze dla moich rozważań opracowania wyszły spod piór: Artura Kijasa⁹, Aleksandra Kolańczuka, Zbigniewa Karpusa, Emilianą Wiszki (społeczność i Stanica Ukraińska)¹⁰, Violetty Wiernickiej, Piotra Zubowskiego, Marcina Mikołajczyka i Dominiki Płócienniczak (historia wspólnot i budynków cerkiewnych)¹¹, Sławomira Przygodzkiego¹², Krzysztofa Walczaka (wielokulturowość)¹³ oraz Stanisława Małyzki (dziedzictwo sepulkralne)¹⁴ i Makarego Górzyńskiego, któremu zawdzięczam niezwykle cenne przemyślenia dotyczące architektury kaliskiego soboru odczytanej w kontekście polityki unifikacyjnej i imperialnej Imperium Rosyjskiego¹⁵. Prezentowany tekst wnosi kilka przyczynkarskich ustaleń, dla których pretekstem stały się albumowe fotografie¹⁶.

⁹ Artur Kijas, „Rosjanie w Kaliszu i guberni kaliskiej”, W: *Kalisz – miasto otwarte. Mniejszości narodowe i religijne w dziejach Kalisza i ziemi kaliskiej*, red. Krzysztof Walczak, Ewa Andrysiak (Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2006), 70-80.

¹⁰ Zob. przyp. 4 i 6.

¹¹ Violetta Wiernicka, *Prawosławna diecezja łódzko-poznańska* (Łódź: Księży Młyn. Dom Wydawniczy Michał Koliński, 2022); Piotr Zubowski, *Cerkwie prawosławne Łodzi i regionu łódzkiego w dwudziestoleciu międzywojennym (1918-1939)* (Białystok: Bractwo Prawosławne św. św. Cyryla i Metodego, 2014); Marcin Mikołajczyk, *Grecka wspólnota w Kaliszu* (Kalisz: KTPN, 2018); Dominika Płócienniczak, „Budynki cerkiewne Kalisza w XIX i XX wieku”, *Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk* T. 12: W kręgu kaliskich badań nad sztuką i kulturą artystyczną, red. Iwona Barańska, 12 (2011), 40-62.

¹² Sławomir Przygodzki, *Kalisz wielokulturowy* (Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2012).

¹³ Bibliolog Krzysztof Walczak w swoich publikacjach wielokrotnie podkreśla wielokulturowe tradycje miasta. Profesor wspólnie z Ewą Andrysiak jest redaktorem niezwykle cennego tomu *Kalisz – miasto otwarte* (zob. przyp. 5). Publikacja powstała jako pokłosie konferencji, która odbyła się pod tym samym tytułem w mieście nad Prosną z inicjatywy Krzysztofa Walczaka. O ukraińskim księgozbiornie utworzonym przy Stowarzyszeniu Pomocy Emigrantom z Ukrainy w Kaliszu autor po raz pierwszy pisał w: tegoż, *Biblioteki Kalisza i ich miejsce w życiu kulturalnym miasta 1793-1945* (Kalisz: KTPN, 1996), 224.

¹⁴ Stanisław Małyzko, *W krainie pamięci. Kaliskie cmentarze i miejsca pochówku dawniej i dziś* (Kalisz: Muzeum Okręgowe Ziemi Kaliskiej, 2021); tegoż, *Zabytkowe cmentarze przy Rogatce w Kaliszu* (Wydanie drugie zmienione i poszerzone) (Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2012).

¹⁵ Makary Górzyński, *Imperium peryferii. Architektura i modernizacyjne procesy przestrzenne w Kaliszu pod koniec XIX wieku* (Kalisz: Wydawnictwo Naukowe Akademii Kaliskiej, 2023), 140-141.

¹⁶ Wstępnie zawartość albumu prezentowałam na posiedzeniu online Komisji Historii Sztuki i Kultury Artystycznej Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Kaliszu, 24. 03. 1922 r., zob. Anna Tabaka, *Unikatowe fotografie ze Stanicy Ukraińskiej w Kaliszu – prezentacja albumu o Hermana Kariakina ze zbiorów Muzeum Okręgowego Ziemi Kaliskiej w Kaliszu*, [online]: <https://www.facebook.com/100064677428345/videos/przedstawiamy-wyk%C5%82ad-anny-tabaki-ze-spotkania-naukowego-online-z-dnia-24-marca-2/348296293904258>

FORMA ZABYTKU, PROBLEM AUTORSTWA

Album zawiera 37 kart, na których rozmieszczono 145 fotografii czarno-białych i sepiowych (tych jest zaledwie kilka) o różnych wymiarach, prezentowanych w swobodnych układach kompozycyjnych; niektóre z nich zostały opisane cyrylicą, choć najczęściej są to jedynie lapidarne informacje ograniczające się do daty, rzadziej miejsca, wyjątkowo nazwisk(a). Nasuwa się pytanie, kto stworzył tę pracę? Czy był nim o. Herman Kariakin?

Jerzy Kariakin, syn Jerzego, urodził się 22 stycznia 1872 r. w Krasnowskie w guberni rzyańskiej¹⁷. Od 1915 r. jako hieromnich (mnich wyświęcony na kapłana) pełnił funkcję kapelana wojskowego. Słownikowa wzmianka biograficzna na drodze formowania duchownego wymienia także monaster w Poczajowie, tj. największe centrum życia prawosławnego na Wołyniu¹⁸. Do Kalisza zakonnik przyjechał z Ostrowa Wielkopolskiego, gdzie pełnił obowiązki zarządcy parafii i skąd jeździł z posługą duszpasterską do obozu ukraińskiego (pojenieckiego, pierwotnie niemieckiego) w Szczypiornie¹⁹. Obowiązki proboszcza nad Prosną sprawował od 1924 r. do 1946 r., kiedy oficjalnie został przeniesiony w stan spoczynku. Honorową godność archimandryty nosił od 1935 r. Zmarł w Kaliszu w 1958 r., dwa dni po swoich urodzinach i tutaj, na cmentarzu prawosławnym przy ul. Górnośląskiej 8, został pochowany²⁰.

Ostatnia fotografia duchownego z kaliskiego albumu przedstawia siwowłosego starca w habicie siedzącego w ogrodzie. Zdjęcie powstało rok przed śmiercią duchownego, co podpowiada data w podpisie (1957). Album zawiera ponadto wiele innych kart ze zdjęciami, na których głównym, a często jedynym bohaterem jest o. Kariakin. Pokazują one zakonnika w sytuacjach oficjalnych, tj. jako księdza, proboszcza i gospodarza świątyni, ale także podczas zwykłych przejazdów przez miasto. Na tym tle wyróżniają się dwa oficjalne portrety archimandryty, otwierające album, w ujęciach en face i en trois quarts, obwiedzione prostymi, dorysowanymi odręcznie ramkami. Oprócz nich i krzyża prawosławnego z opuszczoną dolną belką²¹ nieznanemu autorowi wypisał czarnym tuszem imię i na-

¹⁷ Zob. przyp. 1, także: Wiernicka, *Prawosławna*, 161; Kolańczuk, „Ukraińcy...”, 94.

¹⁸ Ławra Poczajowska, męski klasztor prawosławny o statusie ławry, dzisiaj ławra Zaśnięcia Matki Bożej na terenie Ukrainy (obwód tarnopolski, Wołyń). Do powstania listopadowego jej gospodarzem byli bazylianie, zakon greko-katolicki, następnie przejęty przez Rosyjski Kościół Prawosławny; po 1905 r. ośrodek konserwatywnej rosyjskiej myśli nacjonalistycznej. Od 1924 r. w jurysdykcji Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. Por.: Włodzimierz Osadczy, *Święta Ruś. Rozwój i oddziaływanie idei prawosławia w Galicji* (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2007), 414–415.

¹⁹ Zob. przyp. 5.

²⁰ Małyszko, *Zabytkowe*, 65.

²¹ Znak krzyża, rodzaje krzyża: Dorothea Forstner OSB, „Znak krzyża”, w: tejsze,

zwisko oraz daty życia duchownego. Czy wobec tego można mówić o albumie o. Kariakina? Niewątpliwie tak, nawet jeśli ostatnią kropkę tej obrazowej narracji postawił ktoś inny. Na tym etapie badań uprawniona jest także teza, że fotografie odnalezione po śmierci zakonnika zostały połączone, aby stworzyć w miarę spójną w ujęciu czasowo-liniowym opowieść o życiu i działalności tego proboszcza. Przekonuje o tym także zdjęcie z Pierwszych Metropolitalnych Zakonno-Nauczycielskich Kursów w Ławrze Poczajowskiej z sierpnia 1932 r. (oryg. napis cyrylicą), a przedstawiające kilkudziesięciu duchownych prawosławnych – wśród nauczycieli w pierwszym rzędzie o. Kariakina – ustawionych na cerkiewnych schodach (s. 30).

Autorzy poszczególnych fotografii nie są znani, rewersy (gdzie można się spodziewać sygnatur) zostały bowiem przyklejone do kart albumu (tylko z dwóch zdjęć, które odspoiły się od podłoża, można pozyskać dodatkowe informacje o lokalnych atelier). Sposób kadrowania, oświetlenie i uzyskana jakość efektu końcowego zdradzają jednak, że twórców tych obrazów było co najmniej kilku. Omówione powyżej dwa portrety niewątpliwie stworzył profesjonalista, ale już ceremonie i obrządki utrwalali różni autorzy, zawodowcy i amatorzy. Ponadto sporo na tych kartach typowych dla międzywojnia prac tzw. lajkarzy²², w tym zdjęć prywatnych.

ZAWARTOŚĆ TEMATYCZNA ALBUMU, KONTEKSTY SPOŁECZNO-POLITYCZNE

Zespół obrazów zamknięty w albumie tematycznie można podzielić na trzy grupy fotografii: portretowe, dokumentacyjne i obyczajowo-etnograficzne (dokumentacja wydarzeń religijnych). Pierwszą, obok portretów o. Kariakina, budują wizerunki innych duchownych prawosławnych, niektóre podpisane (metropolita Serafin Berg (?), dziekan Teodor Walikowski). Wśród konterfektów grupowych zwracają uwagę dwa przedstawiające członków wspólnoty przed domem parafialnym przy ul. Niecałej (opisane, s. 26, 32). Na pierwszym z nich widać m.in. Piotra Wojtulewicza i Piotra Osipowa, członków Komitetu Budowy Cerkwi, na drugim wśród wiernych w drugim rzędzie stoi Paweł Gedeonow²³, dzisiaj już niemal zapomniana, a ważna postać kaliskiego życia muzycznego. Zdjęcia dokumentacyjne pokazują cerkiewkę z zewnątrz i wewnątrz, także przed jej otynko-

Świat symboliki chrześcijańskiej. Leksykon, tłum. Wanda Zakrzewska (Warszawa: PAX, 1990), 15; Wilhelm Ziehr, *Krzyż, symbol i rzeczywistość*, przekł. Elżbieta Jeleń (Warszawa-Kraków: Wydawnictwo WAM, Wydawnictwo Naukowe PWN, 1998), 193.

²² Lajkarze, uliczny fotografowie, którzy używali aparatów niemieckiej firmy Laica, tworzący bardzo popularne w okresie międzywojennym „szybkie”, reporterskie ujęcia w ruchu ulicznym.

²³ Historia Państwowej Szkoły Muzycznej w Kaliszu: <https://www.psm.kalisz.pl/historia/>.

waniem (s. 2, 6, 4, 7, 18), gdzie indziej uchwycono uroczystości poświęcenia fundamentów (s. 4, 7) i dzwonu (s. 7, 8, 13). Kolejny wątek wprowadza fotografia, na której stoją o. Kariakin i architekt Witold Wardęski²⁴. Ten ostatni nadzorował prace przy świątyni powstającej według projektu Michała Zenowicza²⁵ (s. 18). Ojciec Herman z kolei, jak ustaliła Violetta Wiernicka, jeździł do przedstawiciela Świętego Synodu Cerkwi Prawosławnej Konstantego Nikołajewa do Warszawy w sprawie uzyskania pozwolenia na jej budowę²⁶. W czasie tych wizyt „postanowiono zwrócić się do magistratu m. Kalisza z prośbą o pomoc materialną [...]”²⁷ w postawieniu nowego kościoła. Prośba została spełniona. Miasto na własny koszt rozebrało XIX-wieczny sobór (w zamian zyskało reprezentacyjny plac), pozyskany materiał budowlany przekazało parafii, a ponadto dołożyło 10 tys. zł do inwestycji²⁸. Czy do tej rozbiórki musiało dojść? Przystępując do odpowiedzi na to pytanie, konieczne jest nakreślenie szerszego kontekstu, to jest warunków kształtowania się wspólnoty prawosławnej nad Prosną.

Proces rozwoju parafii, który objął przejęcie cmentarza greko-orientalnego za rogatką miasta (dzisiaj przy ul. Górnośląskiej 8), przyspieszył równoległe z rusyfikacją²⁹. Po klęsce powstania styczniowego w latach 1875-1877 na reprezentacyjnym Przedmieściu Warszawskim stanął pięciokopułowy sobór pw. św. Apostołów Piotra i Pawła³⁰. Zbudowana według projektu rosyjskiego akademika Wasilija Szaubego³¹ świątynia, architektonicznie przyjęła formy nawiązu-

²⁴ Grzegorz Waliś, „Wardęski Witold Antoni (1888-1974)”, w: *Słownik Wielkopolski południowo-wschodniej ziemi kaliskiej*, T. III, red. Danuta Wańka (Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2007): 430-431.

²⁵ Joanna Bruś, „Michał Zenowicz (1891-po 1939)”, w: *Słownik architektów, budowniczych i planistów Kalisza*, red. Makary Górzyński (Kalisz: KTPN, 2023): 181-182.

²⁶ Violetta Wiernicka, *Prawosławna diecezja łódzko-poznańska* (Łódź: Księży Młyn Dom Wydawniczy Michał Koliński, 2022), 161-162.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Płócienniczak, „Budynki...”, 58; Zubowski, *Cerkwie*, 51, 58; Wiernicka, *Prawosławna*, 161-162.

²⁹ Dzieje parafii greko-orientalnej (nieunickiej) w Kaliszu, która w niedalekiej przyszłości zostanie wchłonięta przez rosyjską Cerkiew, sięgają 1787 r. Por.: Mikołajczyk, *Grecka*, 146 i nast.; Małyszko, *W krainie*, 121-123; Małyszko, *Zabytkowe*, 53 i kolejne; Sławomir Przygodzki, „Społeczność emigrantów macedońskich w Kaliszu w XIX w.”, w: *Kalisz – miasto otwarte [...]*, 58, 10-108; Górzyński, *Imperium*, 140.

³⁰ W 1875 r. dla terenu Przywisłańskiego Kraju Rosja wprowadziła przepisy regulujące wznoszenie cerkwi, ich lokalizację (otwarte, centralne place), styl architektury i wystrój wnętrza, zob. Piotr Paszkiewicz, *W służbie imperium rosyjskiego 1721-1917. Funkcje i treści ideowe rosyjskiej architektury sakralnej na zachodnich rubieżach cesarstwa i poza jego granicami* (Warszawa: Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, 1999), 95. Tutaj także o związkach Caratu z Cerkwią. Por.: Zubowski, „«...wrzeszczą...»”, 206-207.

³¹ Makary Górzyński, „Szaube Wasilij (Karl Albert Wilhelm Schaub)”, w: *Słownik architektów, budowniczych i planistów Kalisza*, red. Makary Górzyński (Kalisz: KTPN, 2023): 261-262. Zob. także: Płócienniczak, „Budynki...”, 46-48. Historią budowy nowej

Procesja religijna, parafia prawosławna pw. św. Apostołów Piotra i Pawła w Kaliszu, lata 30. XX w., zb. Muzeum Okręgowego Ziemi Kaliskiej w Kaliszu, nr inw. MOZK/H/6518, s. 27.

jące do tradycji greko-prawosławnej³², co jak wykazał Makary Górczyński, miało podwójne znaczenie polityczne³³; lokalnie architektura wpisywała się w tradycje diaspory greko-orientalnej, starszej nad Prosną niż prawosławie, a globalnie w panslawistycznie ambicje Rosji. Nowy kościół zajmował przestrzeń nieadekwatną do liczby wyznawców, których wspólnota nad Prosną w latach 70. XIX w. liczyła nie więcej niż kilkadziesiąt osób³⁴. Od czasu jego postawienia jednak wszelkie wydarzenia państwowe, w tym uroczystości domu panującego Romanowów, świętowano nabożeństwami odprawianymi w tym miejscu³⁵. Po wkroczeniu do miasta wojsk pruskich w sierpniu 1914 r. sobór nadal pełnił funkcję polityczną: widokówki z obrazem świątyni, ale tym razem opatrzone niemieckimi napisami, miały obwieszczać terytorialne sukcesy armii Cesarstwa Niemieckiego³⁶. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości zamknięta, ale – co warto podkreślić – **niezruniczona świątynia**, stała się obiektem dalszej politycznej rozgrywki. Problem, przed którym stanęły (nie tylko kaliskie) lokalne władze można podsumować pytaniem, co zrobić z materialnym dziedzictwem zaborcy wpisanym w krajobrazie miasta, gdy żywa jest wspólnota wyznawców? Ta kaliska na przełomie lat 20. i 30. XX wieku ciągle była spora i liczyła ok. 500 osób³⁷.

cerkwi obejmującą wyburzenia pięciokopułowego soboru pw. św. św. Piotra i Pawła na pl. Konstytucji, po raz pierwszy zajmowałam się w 2013 r. Swoje ustalenia zawarłam w dwóch tekstach opublikowanych w cyklu felietonów historycznych prowadzonym wspólnie z Maciejem Bałchowiczem. Zob. Anna Tabaka, Maciej Bałchowicz, „Pejzaż z cerkwią”, *Życie Kalisza* 28 (2013): 32 oraz tychże, „Cerkiewka w parku”, *Życie Kalisza* 30 (2013): 32 – tam też cytuję treść aktu erekcyjnego nowej świątyni spisany ze ścian cerkwi (oprawa w ramie). Teksty o charakterze popularnonaukowym powstały na podst. analizy materiałów archiwalnych, zob. bibliografia.

³² Stwierdzenie zapożyczam od Makarego Górczyńskiego, który połączył wartości architektoniczne tejsze architektury z panslawistycznymi aspiracjami Rosji jako przewodnika narodów słowiańskich i prawosławnych także na Bałkanach, zob. tegoż, *Imperium*, 141.

³³ Ibidem.

³⁴ Według statystyki guberni kaliskiej z 1876 r. prawosławnych w całej guberni było 539 osób, co stanowiło 0,07 proc. ogólnej liczby mieszkańców. Zob. „Statystyka guberni kaliskiej za rok 1876”, *Kaliszanin* 63 (1877): 225. Rozwój parafii był jednak dynamiczny, skoro po sześciu latach w samym Kaliszu na ok. 2 tys. mieszkańców było 1351 prawosławnych, zob. „Jednodniowy spis ludności w Kaliszu”, *Kaliszanin* 9 (1883): 35. Por. także: Zubowski, *Cerkwie*, 18; Jarosława Raszewska, „Rozwój zaludnienia miasta Kalisza w latach 1793-1939”, *Rocznik Kaliski* 2 (1969): 50.

³⁵ Liczne przykłady, kwerenda *Kaliszanina* i *Gazety Kaliskiej* z l. 1877-1914.

³⁶ Zob. widokówki ze zb. MOZK, np. MOZK/H/1968; MOZK/H/2029/9, dostępne tutaj: <https://muzeawielkopolski.pl/eksponat/russische-kirche-und-josephs-platz-kalisch-im-kriege-1914-cerkiew-na-placu-sw-jozefa-kalisz-w-wojnie-r-1914>. Por.: Jarosław Trybuś, „Gruz usymbolizowany. Życie po życiu warszawskiego soboru Aleksandra Newskiego”, w: *Zgruzowstanie. Przeszłość i przyszłość ruin w architekturze*, red. Adam Przywara (Warszawa: Muzeum Warszawy, 2023), 117.

³⁷ Zob. uwagi na ten temat: Zubowski, *Cerkwie*, 39, oraz tabela 2, s. 34; Wiernicka, *Prawosławna*, 161.

Majątek Kościoła prawosławnego na terenie odrodzonej Rzeczypospolitej został przejęty przez państwo polskie dekretem Józefa Piłsudskiego z 16 grudnia 1918 r. Jak pisze Piotr Zubowski, „Opinie ekspertów, wypowiedzi na łamach prasy, czy wreszcie propozycje składane przez samorządy miejskie [w sprawie opieki nad tym majątkiem] z formalnego punktu widzenia mogły mieć jedynie charakter doradczy”³⁸. Jako niechciany/znienawidzony symbol rosyjskiego panowania cerkwie w większości wyburzano, a pozostawiane modernizowano na kościoły rzymskokatolickie lub przekształcano w placówki wojskowe³⁹ bądź świeckie⁴⁰. Zmiany architektoniczne i funkcjonalne były dokonywane niezależnie od wartości zabytkowej niszczonego budynków⁴¹. Kaliski sobór ostatecznie przestał istnieć w 1930 r.⁴². Po długich dyskusjach⁴³ władze nie sprzeciwiły się jednak postawieniu nowej świątyni prawosławnej na terenie dawnego parafialnego ogrodu, choć w mieście specjalnie nie celebrowano tego wydarzenia. „Gazeta Kaliska”⁴⁴, tytuł o najdłuższej tradycji na lokalnym rynku, poinformowała o mającej

³⁸ Piotr Zubowski, „...wrzeszczą w środku miasta: patrzaj na mnie!». Zmiany w przestrzeni urbanistycznej miast centralnych województw II Rzeczypospolitej w związku z likwidacją cerkwi prawosławnych”, w: *Odbudowy i modernizacje miast historycznych w pierwszej połowie dwudziestego wieku w Europie. Naród, polityka, społeczeństwo*, red. Iwona Barańska, Makary Górczyński (Kalisz: KTPN, 2016), 213.

³⁹ W dawnej garnizonowej cerkwi św. Jerzego Aleksandryjskiego w Kaliszu po wojnie zorganizowano koszary 29. pSK (dzisiaj Centrum Kultury i Sztuki z zachowaną w bryle wieżyczką cerkwi). Zmiana funkcji pociągnęła za sobą akty wandalizmu, zob. Zubowski, „...wrzeszczą...”, 219.

⁴⁰ Na temat zburzeń i kierunków modernizacji kościołów prawosławnych w II RP, zob. Zubowski, „...wrzeszczą...”, 215-224. Szerzej o problemie cerkwi w pejzażu polskich wsi i miasteczek w okresie II RP w kontekście budowania tożsamości narodowej: Błotnicka-Mazur, „Budowanie...”, 189-206, 193-196.

⁴¹ Okólnik Ministerstwa Robót Publicznych polecał, aby „otrzymane z rozbiórki cerkwi i innych gmachów materiały plastyczno-zdobnicze o charakterze rosyjsko-bizantyjskim nie były zużytkowane w zewnętrznej, ani też wewnętrznej architekturze nowo wznoszonych gmachów jako kalający charakter rodzimego budownictwa”, zob. APK, AMK, Pomniki: Obeliska-zabytki, sygn. 209. Tamże pismo miasta Kalisza z 30. 03. 1923 r. do Urzędu Wojewódzkiego w Łodzi o zgodę na zniesienie [rozebranie] obelisku [pomnik zjazdów monarszych w Kaliszu] i cerkwi [soboru pw. św. św. Piotra i Pawła] jako „zabytków przemocy rosyjskiej”.

⁴² W 1930 r. GK pisała: *Po zupełnym zniesieniu rumowisk po cerkwi prawosławnej, został okalający parkan usunięty*, zob. „Plac Konstytucji”, GK 286 (1930): 3. Por.: Płócienniczak, „Budynki...”, 2011; na ustaleniach tej badaczki dotyczących rozebrania starej i budowy nowej cerkwi w Kaliszu wspierali się: Wiernicka, *Prawosławna*, 158 oraz Zubowski, *Cerkwie*, 18, 48.

⁴³ Dyskusje streszcza Dominika Płócienniczak, „Budynki...”, 52-55.

⁴⁴ „Gazeta Kaliska” wychodziła w l. 1893-1914 i po przerwie wymuszonej wojskowym zakazem w czasie trwania I wojny światowej w l. 1916 – 1939. Zob. Krzysztof Walczak, *Czasopisma kaliskie XIX początków XX w. Studium bibliologiczne* (Kalisz: KTPN, 2005), 38-43; Krzysztof Walczak, Ewa Andrysiak, Ewa Obała, *Józef Radwan, seria Kaliszanie* nr 9, (Kalisz: KTPN 2014), 34-39; Danuta Wańka, *Kalisz i ziemia kaliska na łamach „Gazety Kaliskiej” w latach 1893-1914. Bibliografia* (Kalisz: KTPN 1998), 7-16.

się odbyć uroczystości poświęcenia kościoła (28 września 1930 r.) w zaledwie trzylinijkowej wzmiance⁴⁵. Obszernie natomiast na pierwszej stronie donosiła o „bestialstwach ukraińskich”⁴⁶, tj. zamieszkach na tle narodowym w katedrze św. Jura we Lwowie, co było zgodne z linią tego czasopisma, popierającego politykę sanacyjnego rządu⁴⁷. Niemniej przedstawiciele władz terytorialnych, wypełniając swoje obowiązki, bywali na uroczystościach wyznawców Chrystusa rytu wschodniego, czego dowodem są zdjęcia ze starostą kaliskim Henrykiem Ostaszewskim⁴⁸ na schodach kaliskiej cerkiewki (s. 5, 22).

Warto dodać, że organizatorzy konkursu na odbudowę miasta⁴⁹ po znisz-

⁴⁵ „Zarząd parafii prawosławnej w Kaliszu zawiadamia [...]”, GK 264 (1930): 3. Warto zestawić tę wzmiankę z informacją z 8 sierpnia 1877 r. z poświęcenie soboru pw. św. św. Piotra i Pawła, por.: *Kalisanin* 63 1877). W tym dniu przypadały urodziny „Jej Cesarskiej Mości Najjaśniejszej Marii Aleksandrowej”, z tej okazji w kaliskich kościołach wszystkich wyznań odprawiono galowe nabożeństwa. W tym samym dniu w mieście gościła przejazdem niemiecka księżniczka Maria, która podróżowała do Rosji, by poślubić cara Aleksandra II, zob. Zubowski, *Cerkwie*, 18.

⁴⁶ „Bestialstwa ukraińskie”, GK 79 (1930): 1.

⁴⁷ Sanacja budująca tożsamość narodową w oparciu o wyznawców katolicyzmu (por.: Błotnicka-Mazur, „Budowanie...”, 193), twardą ręką polskiej administracji wprowadzała „nowy ład” na wielokulturowych rubieżach południowo-wschodnich, gdzie żyło najwięcej Ukraińców - grekokatolików (unitów) i prawosławnych. Violetta Wiernicka wyróżnia trzy fazy niszczenia cerkwi w II RP: 1918-1924 (rewindykacje spontaniczne, często wbrew prawu), 1929-1934 (masowe przejścia na postawie wyroków sądowych), 1938-1939 (faza ostatnia związana z paleniem świątyń prawosławnych na terenach Kresów), zob. Wiernicka, *Prawosławna*, 45, 48, 50; Por.: Antoni Mironowicz, „Rewindykacja i niszczenie prawosławnych obiektów sakralnych na terenie II Rzeczypospolitej”, *Elpis* 8/13/14 (2006): 13-34; Zob. także: Krystyna Czerni, *Nietoperz w świątyni. Biografia Jerzego Nowosielskiego* (Kraków: Wydawnictwo Znak, 2011), 55-61. Wyróżniając jedno wyznanie (rzymskokatolickie) sanacja à rebours powtarzała wzory imperialnej polityki zaborcy. Dla carskiej Rosji to Cerkiew była narzędziem władzy, m.in. dlatego świątynie katolickie na terenach sobie zależnych (m.in. Królestwa Polskiego) przekształcała w prawosławne. Zob. Piotr Paszkiewicz, *W służbie imperium rosyjskiego 1721-1917* [...], 55, 95, 141 i kolejne. Por.: (Wit.), „Sprawa ukraińska w Polsce”, *Przegląd Kaliski*, 5 (1922): 1-3 i „Emigracja ukraińska w Polsce”, GK 75 (1930): 2.

⁴⁸ Henryk Ostaszewski (1892-1957), prawnik, urzędnik, starosta w Kaliszu w l. 1931-1937, nast., wojewoda białostocki. Por.: Monika Sobczak-Waliś, „Starostowie kaliscy okresu dwudziestolecia międzywojennego”, *Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Genealogicznego „Kalisia”*, t. 4, Kalisz 2016: 37-47.

⁴⁹ Literatura dotycząca konkursu i odbudowy miasta prowadzonej równocześnie przez władze polskie i okupacyjne niemieckie jest bardzo szeroka. Najważniejsze opracowania: Teresa Zarebska, „Znaczenie odbudowy Kalisza po zniszczeniach z 1914 r. dla rozwoju urbanistyki polskiej”, RK, t. XIV (1992/1993): 129-147; tejsze, „Kalisz”, w: *Zabytki urbanistyki i architektury. Odbudowa i konserwacja*. T. 1. *Miasta historyczne*, red. Wojciech Kalinowski (Warszawa: Arkady, 1986). 169; Małgorzata Omilanowska, „Odbudowa Kalisza po zniszczeniach 1914 roku”, *Biuletyn Historii Sztuki* 4 (2016): 663-687; najnowsze: Mateusz Rabięga, *Odbudowa kaliskich kamienic po zniszczeniach I wojny światowej. Problem stylu* (Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2023).

czeniu dokonanych przez pruskie wojsko (sierpień 1914 r.)⁵⁰, nie odnieśli się do budynku soboru⁵¹, a pozostawiając dowolność, otworzyli szerokie pole interpretacji. Odpowiedź ze strony uczestników konkursu okazał się dość jednoznaczna. Twórcy w znakomitej większości nie widzieli dla architektonicznego dziedzictwa ortodoksyjnego Kościoła wschodniego przyszłości w polskim mieście. Zdzisław Kalinowski⁵² wyrokował, że pięciokopułowy budynek „nie przedstawia żadnej najmniejszej wartości architektonicznej”⁵³. Jedyne Tadeusz Tołwiński⁵⁴ (projekt nr 10), przewidywał „przeróbkę cerkwi, stojącej na jednej z najpiękniejszych punktów miasta, na kościół [katolicki]”⁵⁵. Spośród 15 koncepcji, które wpłynęły na kaliski konkurs, tylko ta przewidywała zachowanie prawosławnej świątyni. Dwuznacznie na tym tle prezentuje się kolorowa, rysunkowa widokówka, wklejona na s. 13 albumu, z Soborem św. Aleksandra Newskiego na pl. Saskim w Warszawie. Konsekrowana zaledwie dwa lata przed wybuchem Wielkiej Wojny monumentalna świątynia, której architekturę Polacy jednoznacznie odczytywali jako manifest samodzielnego państwa, ogromnym nakładem sił młodego państwa i publicznych pieniędzy została rozebrana w latach 1921 - 1926 r.⁵⁶. Twórca albumu o Kariakina (sam Kariakin?) musiał mieć świadomość

⁵⁰ Np. Jerzy A. Splitt, *Gdy dymy opadły* (Kalisz: Muzeum Okręgowe Ziemi Kaliskiej, 2014); Mieczysław Arkadiusz Woźniak, *Kalisz – 1914. Pogrom miasta* (Kalisz: KTPN, 1995), także: Ryszard Bieniecki, Bogumiła Celer, *Katastrofa kaliska 1914. Materiały źródłowe (wybór)*, (Kalisz: KTPN, 2014).

⁵¹ *Warunki konkursu* [Koło Architektów w Warszawie, na skutek zgłoszenia się Towarzystwa Kredytowego m. Kalisza, ogłasza konkurs na sporządzenie planu regulacyjnego m. Kalisza], Za pozwoleniem cenzury niemieckiej, d. 16/V 1916. Druk Rubieszewskiego i Wrotnowskiego, Włodzimierska Nr 3 (Gmach Stowarzyszenia Techników).

⁵² Zdzisław Kalinowski (1877-1926), polski architekt, uczestnik konkursu na plan regulacyjny miasta Kalisza z 1916 r. Zob. MOZK, Projekt na 48 konkurs koła architektów na plan regulacyjny Kalisza 30.06.1916 r., projekt Zdzisława Kalinowskiego, msp., nr inw. MOZK/H/3289. Z tego maszynopisu korzystałam opracowując tekst do gazetowego cyklu: Anna Tabaka, Maciej Błachowicz, „Obrazy przyszłego Kalisza”, *Życie Kalisza* 13 (2011): 33.

⁵³ Tamże.

⁵⁴ Tadeusz Tołwiński (1887-1951), polski architekt, urbanista, uczestnik konkursu na plan regulacyjny miasta Kalisza z 1916 r., por.: Teresa Kotaszewicz, *Tadeusz Tołwiński 1807-1851. Architekt, urbanista, twórca Polskiej Szkoły Urbanistyki* (Warszawa: Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, 2016).

⁵⁵ W MOZK zachował się rysunek Tadeusza Tołwińskiego ukazujący z lotu ptaka rynek i pl. Konstytucji z zachowaną bryłą cerkwi przerobioną na centralny kościół z dodanymi klasycznymi portykami z każdej strony, por.: MOZK/H/281. Niski numer inwentarzowy świadczy w tym przypadku o tym, że praca zachowała się w zbiorach od czasów przedwojennych (od końca lat 20. muzeum kaliskie mieściło się w ratuszu). Rysunek prawdopodobnie jest tym, który oglądała komisja opiniująca konkursowe projekty w 1916 r. Por.: *Warunki konkursu*, 10.

⁵⁶ Jarosław Trybuś, „Sobór Aleksandra Newskiego”, [online]: <https://kolekcje.>

politycznego wymiaru tamtego zniszczenia⁵⁷. Odczytywana w tym kontekście kolorowa widokówka, wklejona na karty czarno-białego albumu, sama staje się manifestem.

Oddzielnego namysłu wymagają kadry związane z emigracją ukraińską; jest ich w albumie zaledwie sześć, co tym bardziej zwiększa ich wartość. Jedno z nich pokazuje o. Kariakina i wiernych zgromadzonych zimą wokół trumny na tle drewnianego baraku. Przepuszczalnie przedstawia ono pogrzeb z 1923 r. Sergiusza Parawałowicza, podporucznika Wozniesieńskiego pułku armii Bałachowicza (napis na wstęgach wieńców nie jest w pełni widoczny)⁵⁸. Dwa zdjęcia skromnej stanicznej cerkwi (podpisane cyrylicą: *hempel*) wykonano we wnętrzu jednonawowej przestrzeni z ikonostasem; na jednym prezentuje się kapelan wraz z pełną asystą kościelną⁵⁹. Pozostałe obrazy przedstawiają: scenę święcenia otwartej trumny za obozowymi drutami (Szczypiorna), o. Hermana przy stole, na którym umieszczono drewniane zabawki (węże?, podpis: *17. VII. 1922*)⁶⁰ oraz grupę muzyków z o. Kariakinem w niezobowiązującym portrecie przy aucie. Zarówno w obozie w Szczypiornie, jak i w Kolonii (Stanicy) Ukraińskiej utworzonej przy ul. Obozowej 56 (bezpośrednio po likwidacji obozu)⁶¹ jej społeczność rozwinę-

muzeumwarszawy.pl/pl/interpretacje/sobor-aleksandra-newskiego; Maria Poprzęcka, *Ruski sobór na Saskim placu*, dostęp: <https://www.dwutygodnik.com/arttykul/8208-ruski-sobor-na-saskim-placu.html>

⁵⁷ O symbolicznym wymiarze spoliów z dawnego Soboru Aleksandra Newskiego, zob. Trybuś 2023.

⁵⁸ Por.: Wiernicka, *Prawosławna*, 162.

⁵⁹ Fotografia niestety nie jest datowana. Dostępne opracowania na temat cerkwi św. Pokrowy w Stanicy wymieniają nast. kapelanów/duszpasterzy: zakonnik o. Dmytro Mahan (pełnił posługę w l. 1924-1927), o. Ilarion Bryndzan (1928-1932), o. Iwan Weliwczenska (1932-1935), o. przeor Borys Jakubowski (1935-1938), o. W. Baranowski (nauczyciel religii w stanicznej szkole i prawdopodobnie duszpasterz całej społeczności), o. Łazarz Woroniuk (1938 – zm. 1944). Psalmistą przez cały okres funkcjonowania cerkwi św. Pokrowy był diakon Hryhorij Buń. Jak pisze Aleksander Kolańczuk „... śmierć o. Łazara Woroniuka w 1944 r. praktycznie zakończyła działalność prawosławnej parafii św. Pokrowy”. Por.: Wiszka, „Stanica...”, 155-156; Kolańczuk, „Ukraińcy...”, 93; Kolańczuk, *Internowani*, 60-62; także Przygodzki, *Kalisz*, 111.

⁶⁰ Za pomoc w identyfikacji tych przedmiotów zabawek dziękuję slawistce Paulinie Korneluk z Uniwersytetu Wrocławskiego oraz Kalinie Michockiej i Ukrainkom z Domu Sąsiedzkiego w Kaliszu.

⁶¹ Stanica otwarta 1 sierpnia 1924 r. została wydzielona z części dawnego jenieckiego obozu nr 10 we wsi Nosków w gminie Żydów (obszar w 1934 r. włączony do miasta). Na 8 morgach ziemi (2 ha 7994 m) stały cztery baraki mieszkalne, dwa duże, w tym jeden murowany, i dwa mniejsze oraz budynki gospodarcze, stajnie (drewniane), ceglany budynek „straży ogniowej” i stróżówka. Dochody przynosił warzywno-owocowy ogród przylegający od strony połud.-zach. Kolonia była zaopatrzona we własny wodociąg – wodę czerpano z rzeki Proсны spod tzw. strzelnicy na Zawodziu. Zob. APK, AMK, Stanica Ukraińska, sygn. 1721 [tutaj plan kolonii]; APK, Księgi i akta hipoteczne sądów w Kaliszu, sygn. 402: Księga hipoteczna nr 591, Kolonia Stanicy Ukraińskiej powiatu

Zdjęcia ze Stacji Ukraińskiej w Kaliszu, lata 30. (?) XX w.,
zb. Muzeum Okręgowego Ziemi Kaliskiej w Kaliszu,
nr inw. MOZK/H/6518, s. 35.

ła niezwykle bogate życie społeczno-kulturalne⁶². Do wiodących grup należało Towarzystwo Literacko-Artystyczne „Weselka” (Tęcza). Czy wskazane zdjęcie z muzykami przedstawia właśnie „Tęczę”, a fotografia ze stołem zabawek ręko-dzieło wytwarzane jeszcze w obozie?

Wśród fotografii obyczajowo-etnograficznych wyróżnia się seria większych formatowo zdjęć (wym. 16 x 22,5 cm, s. 27-29) o wyraźnym charakterze reporterskim. Ich utalentowany twórca zatrzymał w kadrze uroczystość z procesją dookoła kaliskiej świątyni. Na dużych zbliżeniach widać detale strojów duchownych, gdzie indziej wiernych uchwyconych w ruchu z przejęciem na twarzach niosących krzyże i kościelne sztandary. Niezwykle plastyczna całość może sprawiać wrażenie sekwencji z filmu dokumentalnego (s. 27). Inna, rozproszona na wielu kartach seria pokazuje kondukt przemierzający się ulicami Kalisza (m.in. pl. Konstytucji/Jana Pawła II – ul. Wrocławska/Śródmiejska – Rogatka), od cerkiewki w parku do cmentarza prawosławnego przy Rogatce, tj. przy ul. Górnosławskiej (s. 12, 21, 22). Tutaj oprócz tematu głównego interesujące dla badaczy historii miasta mogą być detale architektonicznej scenerii⁶³. Kilka obrazów odnosi do uroczystości religijnych w Poznaniu (9. V. 1936 r., 22. V. 1941 r., s. 9, 10, 15, 21) i Łodzi (30. VIII. 1930 r., s. 15, 16, 20).

PODSUMOWANIE

Album archimandryty o. Hermana Kariakina, jak zostało zaprezentowane, stanowi bogate źródło ikonograficzne dla wieloaspektowych badań związanych z wielokulturowością miast polskich przed wojną i polityką państwa względem mniejszości narodowych. W wymiarze lokalnym stanowi bezcenne źródło histo-

kaliskiego [zakup terenu Stanicy 2. 10. 1933 r. przez Ukraiński Komitet Centralny RP od Stanisława Wyganowskiego]. Najszerzej na temat organizacji życia polityczno-społeczno-religijnego w Stanicy: Wiszka, „Stanica...”, 137-180; zob. także Przygodzki, *Kalisz*, 110-111.

⁶² Szeroko na ten temat: Wiszka, „Stanica...”, 151-155; Kolańczuk, „Ukraińcy...”, 93; Kolańczuk, *Internowani*, 51-58; także Krystyna Paszkiewicz, „Szkolnictwo i oświata wojsk Ukraińskiej Republiki Ludowej internowanych w Polsce w latach 1920-1924”, w: *Polska i Ukraina. Sojusz i jego następstwa*, red. Zbigniew Karpus, Waldemar Rezmer, Emilian Wiszka (Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika, 1997), 330-332; zob. tamże, Emilian Wiszka, „Prasa wojsk Ukraińskiej Republiki Ludowej internowanych w Polsce w latach 1920-1924”, 311 i nast. [prasa obozowa]. M.in. Towarzystwo Pomocy Emigrantom z Ukrainy w 1930 r. zapraszało kaliszian na występ Opery Ukraińskiej, zob. GK 118 (1930). Warto zwrócić uwagę na publikację wcześniejszą z „Przeglądu kaliskiego”, gdzie omówiono wystawę obrazów malarzy Ukraińców w obozie internowanych, zob. (Zet.), „Wystawa obrazów malarzy Ukraińców (Omalczenko – Szczerbak – Żukow)”, PK 18 (1922): 9.

⁶³ Fotografia z konduktem na tle kinoteatru Stylowy po raz pierwszy została opublikowana w: Małyško, *W krainie*, 137.

ryczne, które znacznie poszerza spuściznę po międzywojennej społeczności prawosławnej⁶⁴. Pamiątką tamtego czasu i niewątpliwie oryginalnym dziedzictwem pejzażu po II RP jest zbudowana za czasów o. Kariakina cerkiewka pw. św. św. Piotra i Pawła, stojąca u wrót Parku Miejskiego, której liczne fotografie znajdują się w albumie. Jego wartość podwajają unikatowe zdjęcia z życia diaspory ukraińskiej w Kaliszu. Po agresji Rosji na Ukrainę w 2022 r. ta część historii wraz z uchodźcami za wschodniej granicy Polski jest współcześnie poszerzana o kolejny rozdział.

Tekst został zamknięty 22 czerwca 2023 r. w 484 dniu agresji Rosji w Ukrainie.

Aneks:

APK, AMK, sygn. 1721, s. 6. Plan Stanicy Ukraińskiej w Kaliszu.

BIBLIOGRAFIA

ARCHIWALIA I ZBIORY

Archiwum Państwowe w Kaliszu

Akta Miasta Kalisza, sygn.: sygn. 209; 1014; 1110; 2878; 1721.

Księgi i akta hipoteczne sądów w Kaliszu, sygn. 402.

Parafia prawosławna pw. św. św. Piotra i Pawła w Kaliszu

Akt erekcyjny poświęcenia nowej cerkwi w Parku Miejskim w Kaliszu, zbiory Cerkwi pw. św. Piotra i Pawła w Kaliszu (tzw. cerkiewki w Parku Miejskim, nowej cerkiewki).

Muzeum Okręgowe Ziemi Kaliskiej w Kaliszu, sygn.: MOZK/H/6518; MOZK/H/281; MOZK/H/3289;

Widokówki: MOZK/H/1968; MOZK/H/2029/9.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

Warunki konkursu [Koła Architektów w Warszawie, na skutek zgłoszenia się Towarzystwa Kredytowego m. Kalisza, ogłasza konkurs na sporządzenia planu regulacyjnego m. Kalisza]. Za pozwoleniem cenzury niemieckiej, d. 16/V 1916. Druk Rubiszewskiego i Wrotnowskiego, Włodzimierska nr 3 (Gmach Stowarzyszenia Techników).

⁶⁴ Ks. Mirosław Antosiuk, proboszcz parafii prawosławnej w Kaliszu, twierdzi, że w zbiorach parafii z okresu międzywojennego nie zachowały się żadne dokumenty (rozmowa tel. autorki przeprowadzona w maju 2023 r.).

Gazeta Kaliska

- A.S., [Artur Sowadski?], „Emigracja ukraińska w Polsce”, GK 75 (1930): 2.
„Bestialskie ukraińskie zamieszki”, GK 79 (1930): 1.
„Opera ukraińska w Kaliszu”, GK 18 (1930): 3.
„Plac Konstytucji”, GK 286 (1930): 3.
„Zarząd parafii prawosławnej w Kaliszu [...]”, GK 1930 (264): 3.
„Życie emigracji ukraińskiej”, GK 118 (1929): 3.

Kaliszanin

- „Jednodniowy spis ludności w Kaliszu”, *Kaliszanin* 9 (1883): 35.
„Statystyka guberni kaliskiej za rok 1876”, *Kaliszanin* 63 (1877): 225.
„W d. 8 sierpnia n. st. [nowego stylu] w obecności JW. Gubernatora Kaliskiego, reprezentantów władz administracyjnych [...]”, *Kaliszanin* 63 (1877): 1.

Przegląd Kaliski

- Wit. „Sprawa ukraińska w Polsce”, PK 5 (1922): 1-3.
Zet. „Wystawa obrazów malarzy Ukraińców (Omalczenko – Szczerbak – Żukow)”, PK 18 (1922): 9.

OPRACOWANIA

Bieniecki, Ryszard, Bogumiła Celer. 2014. *Katastrofa kaliska 1914*. Materiały źródłowe (wybór). Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Błotnicka-Mazur, Elżbieta. 2016. „Budowanie tożsamości narodowej przez negację – problem cerkwi w okresie II Rzeczypospolitej”. W: *Odbudowy i modernizacje miast historycznych w pierwszej połowie dwudziestego wieku w Europie. Naród, polityka, społeczeństwo*, red. Iwona Barańska, Makary Górzyński, 189-206. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Bruś, Joanna. 2023. „Michał Zenowicz (1891-po 1939)”, W: *Słownik architektów, budowniczych i planistów Kalisza*, red. Makary Górzyński, 181-182. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk (w druku).

Czerni, Krystyna. 2011. *Nietoperz w świątyni. Biografia Jerzego Nowosielskiego*. Kraków: Wydawnictwo Znak.

Górzyński, Makary. 2023. *Imperium peryferii. Architektura i modernizacyjne procesy przestrzenne w Kaliszu pod koniec XIX wieku*. Kalisz: Wydawnictwo Naukowe Akademii Kaliskiej.

Karpus, Zbigniew. 1997. „Stаницa Ukraińska w Kaliszu. Centrum ukraińskiego życia społeczno-wojskowego na emigracji w Polsce w latach 1924-1939”. W: *Na przelomie stuleci. Naród-Kościół-Państwo w XIX i XX wieku: księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Ryszardowi Benderowi* red. Mirosław Piotrowski, 407-415. Lublin: Klub Inteligencji Katolickiej.

Kijas, Artur. 2006. „Rosjanie w Kaliszu i guberni kaliskiej”. W: *Kalisz – miasto otwarte. Mniejszości narodowe i religijne w dziejach Kalisza i ziemi kaliskiej*, red. Krzysztof Walczak, Ewa Andrysiak, 70-80. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Kolańczyk, Aleksander. 2006. „Ukraińcy i ich życie w Kaliszu”. W: *Kalisz – miasto otwarte. Mniejszości narodowe i religijne w dziejach Kalisza i ziemi kaliskiej*, red. Krzysztof Walczak, Ewa Andrysiak, 80-102. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Kolańczyk, Aleksander. 1995. *Internowani żołnierze Armii UNR w Kaliszu 1920-1939*. Kalisz-Przemysł-Lwów: brak wydawcy.

Kor-Walczak, Eligiusz. 1990. *Pejzaż ze starym miastem*. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Kotaszewicz, Teresa. 2016. *Tadeusz Tołwiński 1807-1851. Architekt, urbanista, twórca Polskiej Szkoły Urbanistyki*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej.

Małyшко, Stanisław. 2021. *W krainie pamięci. Kaliskie cmentarze i miejsca pochówku dawniej i dziś*. Kalisz: Muzeum Okręgowe Ziemi Kaliskiej.

Małyшко, Stanisław. 2012. *Zabytkowe cmentarze przy Rogatce w Kaliszu*. (Wydanie drugie zmienione i poszerzone). Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Mikołajczyk, Marcin. 2018. *Grecka wspólnota w Kaliszu*. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Mironowicz, Antoni. „Rewindykacja i niszczenie prawosławnych obiektów sakralnych na terenie II Rzeczypospolitej”, *Elpis* 8/13/14 (2006): 13-34.

Mironowicz, Antoni. „Kościół Prawosławny w dziejach Rzeczypospolitej”, *Elpis* 1/1 (1999): 85-120.

Omilianowska, Małgorzata. „Odbudowa Kalisza po zniszczeniach 1914 roku”, *Biuletyn Historii Sztuki* 78 (2016): 663-685.

Osadczy, Włodzimierz. 2007. *Święta Ruś. Rozwój i oddziaływanie idei prawosławia w Galicji*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

Paszkievicz, Piotr. 1999. *W służbie imperium rosyjskiego 1721-1917. Funkcje i treści ideowe rosyjskiej architektury sakralnej na zachodnich rubieżach cesarstwa i poza jego granicami*. Warszawa: Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk.

Paszkievicz, Krystyna. 1997. „Szkolnictwo i oświata wojsk Ukraińskiej Republiki Ludowej internowanych w Polsce w latach 1920-1924”. W: *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa*, red. Zbigniew Karpus, Waldemar Rezmer, Emilian Wiszka, 329-337. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.

Płocienniczak, Dominika. „Budynki cerkiewne Kalisza w XIX i XX wieku”, *Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*. W kręgu kaliskich badań nad sztuką i kulturą artystyczną, red. Iwona Barańska, 12 (2011): 40-62.

Poprzęcka, Maria. *Ruski sobór na Saskim placu*, dostęp: <https://www.dwutygodnik.com/artukul/8208-ruski-sobor-na-saskim-placu.html>

Przygodzki, Sławomir. 2012. *Kalisz wielokulturowy*. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Przygodzki, Sławomir. 2006. „Społeczność emigrantów macedońskich w Kaliszu w XIX w.”. W: *Kalisz – miasto otwarte. Mniejszości narodowe i religijne w dziejach Kalisza i ziemi kaliskiej*, red. Krzysztof Walczak, Ewa Andrysiak, 56-70. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Raszewska, Jarosława. „Rozwój zaludnienia miasta Kalisza w latach 1793-1939”, *Rocznik Kaliski* 2 (1969): 9-67.

Rabiega, Mateusz. 2023. *Odbudowa kaliskich kamienic po zniszczeniach I wojny światowej. Problem stylu*. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Sobczak-Waliś Monika, „Starostowie kaliscy okresu dwudziestolecia międzywojennego”, *Zeszyty Kalskiego Towarzystwa Genealogicznego „Kalisia”*, t. 4, Kalisz 2016: 37-47.

Splitt, Jerzy Aleksander. 2014. *Gdy dymy opadły*, Kalisz: Muzeum Okręgowe Ziemi Kaliskiej.

Tabaka, Anna. Maciej Błachowicz. „Cerkiewka w parku”, *Życie Kalisza* 30 (2013): 32.

Tabaka, Anna. Maciej Błachowicz. „Pejzaż z cerkwią”, *Życie Kalisza* 28 (2013): 32.

Tabaka, Anna. Maciej Błachowicz. „Obrazy przyszłego Kalisza”, *Życie Kalisza* 13 (2011): 33.

Trybuś, Jarosław. 2023. „Gruz usymbolizowany. Życie po życiu warszawskiego soboru Aleksandra Newskiego”. W: *Zgruzowstanie. Przeszłość i przyszłość ruin w architekturze*, red. Adam Przywara (Warszawa: Muzeum Warszawy, 2023), 110-138.

Trybuś, Jarosław. „*Sobór Aleksandra Newskiego*”, dostęp: <https://kolekcje.muzeum-warszawy.pl/pl/interpretacje/sobor-aleksandra-newskiego>

Walczak, Krzysztof. 1996. *Biblioteki Kalisza i ich miejsce w życiu kulturalnym miasta 1793-1945*. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Walczak, Krzysztof. 2005. *Czasopisma kaliskie XIX początków XX w. Studium bibliologiczne*. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Walczak, Krzysztof, Ewa Andrysiak, Ewa Obała. 2014. *Józef Radwan*, seria *Kaliszanie* nr 9. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Waliś, Grzegorz. 2017. *Materiały źródłowe do dziejów legionistów internowanych w Szczypiornie w 1917 roku*. Kalisz: Archiwum Państwowe w Kaliszu.

Waliś, Grzegorz. 2007. „Wardęski Witold Antoni (1888-1974)”, W: *Słownik Wielkopolski południowo-wschodniej ziemi kaliskiej*, T. III, red. Danuta Wańka, 430-431. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Wiernicka, Violetta. 2022. *Prawosławna diecezja łódzko-poznańska*. Łódź: Księży Młyn Dom Wydawniczy Michał Koliński.

Wiszka, Emilian. 2007. „Stanica ukraińska w Kaliszu (1924-1939)”. W: *Polska Ukraina Osadczyk. Księga jubileuszowa ofiarowana profesorowi Bohdanowi Osadczykowi w 85. rocznicę urodzin*, red. Bogumiła Berdychowska, Ola Hnatiuk, 137-181. Lublin: Kolegium Polskich i Ukraińskich Uniwersytetów Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

Wiszka, Emilian. 2005. *Emigracja ukraińska w Polsce 1920-1939*. Toruń: Wydawnictwo MADO.

Wiszka, Emilian. 1997. „Prasa wojsk Ukraińskiej Republiki Ludowej internowanych w Polsce w latach 1920-1924”. W: *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa*, red. Zbigniew Karpus, Waldemar Rezmer, Emilian Wiszka, 309-329. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.

Wańka, Danuta. 1998. *Kalisz i ziemia kaliska na łamach „Gazety Kaliskiej” w latach 1893-1914. Bibliografia*. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Woźniak, Mieczysław Arkadiusz. 1995. *Kalisz – 1914. Pogrom miasta*. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Zarębska, Teresa. 1986. „Kalisz”. W: *Zabytki urbanistyki i architektury. Odbudowa i konserwacja*. T. 1. *Miasta historyczne*, red. Wojciech Kalinowski, 169. Warszawa: Arkady.

Zarębska, Teresa. „Znaczenie odbudowy Kalisza po zniszczeniach z 1914 r. dla rozwoju urbanistyki polskiej”, *Rocznik Kaliski*, t. XIV (1992/1993): 129-147.

Zubowski, Piotr. 2016. „...wrzeszczą w środku miasta: patrzaj na mnie!”. Zmiany w przestrzeni urbanistycznej miast centralnych województw II Rzeczypospolitej w związku z likwidacją cerkwi prawosławnych”. W: *Odbudowy i modernizacje miast historycznych w pierwszej połowie dwudziestego wieku w Europie. Naród, polityka, społeczeństwo*, red. Iwona Barańska, Makary Górzyński, 206-230. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Zubowski, Piotr. 2014. *Cerkwie prawosławne Łodzi i regionu łódzkiego w dwudziestym stuleciu międzywojennym (1918-1939)*. Białystok: Stowarzyszenie Bractwo Prawosławne św. św. Cyryla i Metodego.

SŁOWNIKI

Kolańczuk, Aleksander. 2009. *Ukraińscy generałowie w Polsce emigranci polityczni w latach 1920-1939. Słownik biograficzny*. Przemyśl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy.

Forstner, Dorothea, OSB. 1990. *Świat symboliki chrześcijańskiej. Leksykon*, tłum. Wanda Zakrzewska. Warszawa: PAX.

Górzyński, Makary (red.). 2023. *Słownik architektów, budowniczych i planistów Kalisza*. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Sosna, Grzegorz ks., m. Antonina Troc-Sosna. 2017. *Hierarchia, kler i pracownicy Kościoła prawosławnego w XIX i XXI wieku w granicach II Rzeczypospolitej i Polski powojennej*. Warszawa-Bielsk-Podlaski: Warszawska Metropolia Prawosławna.

Wańka, Danuta (red.). 2007. *Słownik Wielkopolski południowo-wschodniej ziemi kaliskiej*, T. III. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Ziehr, Wilhelm. 1998. *Krzyż, symbol i rzeczywistość*, przekł. Elżbieta Jeleń. Warszawa-Kraków: Wydawnictwo WAM, Wydawnictwo Naukowe PWN.

PORTALE, STRONY INTERNETOWE

Czasopisma humanistyczne

<https://bazhum.muzhp.pl/czasopismo/456/?idno=13197>

Dwutygodnik.com

<https://www.dwutygodnik.com/artukul/8208-ruski-sobor-na-saskim-placu.html>

Genealogia Kalisz:

http://genealogia.kalisz.pl/wp-content/uploads/zeszyty/zeszyty_ktg_2016.pdf

Muzeum Warszawy – kolekcje

<https://kolekcje.muzeumwarszawy.pl/pl/interpretacje/sobor-aleksandra-newskiego>

Muzea Wielkopolski.pl

<https://muzeawielkopolski.pl/eksponat/russische-kirche-und-josephs-platz-kalisch-im-kriege-1914-cerkiew-na-placu-sw-jozefa-kalisz-w-wojnie-r-1914>

Państwowa Szkoła Muzyczna I i II stopnia im. Henryka Melcera w Kaliszu

<https://www.psm.kalisz.pl/historia/>

Pracowania Historii Sztuki i Kultury Artystycznej (działająca przy KTPN w Kaliszu)
<https://ktpn-historiasztuki.wixsite.com/pracownia>

Prawosławna Diecezja Łódzko-Poznańska (Parafia pw. św. Apostołów Piotra i Pawła w Kaliszu)

<https://diecezjalp.cerkiew.pl/dekanaty-i-parafie/dekanat-lodzki/kalisz>

FOTOGRAFIE Z ŻYCIA PARAFII PRAWOSŁAWNEJ W KALISZU OKRESU MIĘDZYWOJENNEGO. ALBUM O. HERMANA KARIAKINA ZE ZBIORÓW MUZEUM OKRĘGOWEGO ZIEMI KALISKIEJ W KALISZU JAKO ŹRÓDŁO DO BADAŃ HISTORII SPOŁECZNO-POLITYCZNEJ

STRESZCZENIE

Autorka przedstawia album fotograficzny archimandryty o. Hermana Kariakina (1872-1958) - nieznanе dotąd źródło ikonograficzne przedstawiające życie parafii prawosławnej w Kaliszu w okresie międzywojennym ze zbiorów Muzeum Okręgowego Ziemi Kaliskiej w Kaliszu. Losy parafii w latach 20. związały się z kaliską Stanicą Ukraińską. Ojciec Kariakin pełnił posługę duszpasterską także w tym miejscu. Na tle obrazów z kart albumu autorka omawia sytuację społeczno-polityczną wyznawców prawosławia w Kaliszu w okresie II RP.

SŁOWA KLUCZOWE

Kalisz, parafia, prawosławie, cerkiew, Kalisz, Stanica Ukraińska, Ukraińcy, Szczypiorno, dziedzictwo, wielokulturowość.

PHOTOS FROM THE LIFE OF THE ORTHODOX PARISH IN KALISZ IN THE INTERWAR PERIOD. THE SOURCE OF SOCIO-HISTORICAL STUDY – THE PHOTOGRAPHY ALBUM BY FATHER HERMAN KARIAKIN IN THE COLLECTION OF THE LOCAL HISTORY MUSEUM OF KALISZ REGION.

SUMMARY

The authoress presents a photo album of Archimandrite Fr. Herman Kariakin (1872-1958) - a hitherto unknown iconographic source depicting the life of the Orthodox parish in Kalisz in the interwar period from the collection of the District Museum of Kalisz Land in Kalisz. The fate of the parish in the 1920s was linked to the Kalisz Ukrainian State House. Father Kariakin held pastoral ministry there as well. Against the background of the images from the pages of the album, the author discusses the situation of Orthodox believers in Kalisz during the Second Republic.

KEY WORDS

Kalisz, parish, Orthodox Christianity, Orthodox church, Ukrainian Stanitsa, Ukrainians, Szczypiorno Village, heritage, multiculturalism